

Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi*

Hilal GÖRGÜN

Dr., Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İstanbul)

Özet

19. yüzyıl Mısır tarihi çoğunlukla Osmanlı'dan müstakil ayrı bir devletmiş gibi ele alınıp incelenmiştir. Hâlbuki bu dönemde Mısır Osmanlı'nın bir vilayeti olup, Tanzimat ve Meşrutiyet hareketleri içinde önemli bir yeri haizdir. Tanzimat'ın 1839'da ilanı bir şekilde Mısır Valisi'nin isyanı süreci ile alakalı olduğu gibi, ilan sonrasında da Babıâli tarafından Mısır'da da uygulanması yönünde ciddi gayretler sarf edilmiştir. "İlk meclis" tecrübesini yaşayan bir Osmanlı vilayeti olması hasebiyle Mısır'ın Osmanlı'da meşrutiyete giden yolda ayrı bir önemi vardır. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da vuku bulan anayasa tartışmalarını yönlendiren ana etkenin, borçlanmaya bağlı yabancı müdahale ve işgal sürecine karşı yerli bir tavır alma gayreti olduğu da belirtilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Meşrutiyet, Tanzimat, Mehmet Ali Paşa, Hidiv İsmail Paşa

Giriş

19. YÜZYIL OSMANLI COĞRAFYASINDAKİ gelişmelerin, dönemin özel şartları içerisinde etkin olan, Batı Avrupa ile irtibatlı olduğu açık olmakla birlikte, bütün hadiseleri "batılı-

* Bu makaleyi yayımlanmadan önce okuyarak eleştirileriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye çok teşekkür ederim.

laşma”, “çağdaşlaşma”, “modernleşme” gibi kavramlarla Avrupa merkezli (eurocentric) bir anlayışla açıklamanın¹ yeterli olmadığı gittikçe daha fazla fark edilmektedir. Bir dönemde başlayan ve Avrupa’yı dünyanın merkezi olarak gören anlayışın, Avrupa’nın dünya içerisindeki konumuna bağlı olduğu ve İkinci Dünya Harbi ile birlikte bu konumunu yitirdiği dikkate alındığında, en azından son iki asır tarih yazarlığının yeni şartları dikkate alarak gözden geçirilmesi gerektiği ortaya çıkar.² Osmanlı sonrası ortaya çıkan ulus devletlere müstakil tarih oluşturma gayretleri anlaşılabilir olmakla birlikte, bütün olup biteni sonuçlara bağlı olarak kavramak ve değerlendirmek, o olaylara iştirak edenlerin kasıtlarına tam tekabül edemeyeceği için, hadiseleri ait oldukları bağlamın dışına çıkararak en azından “aşırı bir yoruma” tabi tutmak anlamına gelmektedir. Bu minvalden olmak üzere 19. yüzyıl Mısır tarihiyle ilgili olarak, ait olduğu çevre ve çerçeve itibariyle bir Osmanlı vilayeti olan ve gerçekleştirilen bütün fiillerin ve verilen bütün kararların, bu konuma bağlı olarak hakiki anlamını kazandığını gözden uzak tutmamak gerekir. Fakat buradaki gelişmeleri Osmanlı Devleti’nden bağımsız bir şekilde ele almak ve Mehmet Ali Paşa’yı da “Mısır milliyetçiliğinin” ve “modern Mısır’ın kurucusu” olarak göstermek tarihçiler ve oryantalistler arasında yaygın bir eğilim olarak uzun süre devam etmiştir.³ Hatta öyle ki yakın dönem Mısır tarihi hakkındaki eserlerin pek çoğunda Fransız işgali altında geçirilen birkaç yıla “modern Mısır’ı kurucu tarihi bir dönem” işlevi atfetmek adet haline gelmiştir. Fransızların Mısır’ı işgali, şüphesiz, Osmanlı coğrafyasının geneli ve özellikle de Arapların mes-

1 Konuyla ilgili çok sayıda çalışma arasından iki örnek için bkz. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University, London 1961; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı yayınları, İstanbul, ts.

2 Bunlardan yakın dönem Arap düşüncesi hakkında klasiklerden kabul edilen *Arabic Thought in the Liberal Age* kitabının yazarı Albert Hourani, bu eserinde kendisinin yaptığı değerlendirmelerin en azından eksik olduğunu ve Müslümanların düşünce, siyaset, hukuk gibi değişik alanlarda son yüzyıllarda geçirdikleri yenileşme çabalarının ve fikrî değişimlerin geçmişten kopuş olarak algılanıp, değişimi sadece Avrupa’dan gelen fikirlerin etkisiyle açıklamaya çalışmanın yanlışlığını dile getirerek çok okunan kendi eserindeki yaklaşımını eleştirir. Bkz. Albert Hourani, “How Should We Write the History of the Middle East?”, *International Journal of the Middle East Studies*, 23/2 (1991), s. 128.

3 Örnek olarak bkz. Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt, a Study of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, Cambridge 1931.

kûn olduğu vilayetler için çok önemli bir olaydır. Pek çok etkisinin yanı sıra bu, İslam coğrafyasının merkezinde yer alan, kutsal topraklara komşu bir bölgenin işgal edilebilirliğini, Osmanlı savunma sisteminin zaafalarını göstermiş ve bundan sonra da hâlâ sona ermediğini düşündüğümüz çok boyutlu bir “Şark Meselesi”nin önemli bir aşamasını oluşturmuştur. Ancak Mısır’ın işgali, hem bidayeten hem de nihâi olarak, Osmanlı Devleti’nin bir vilayetinin Fransızlar tarafından işgali ve yine bu vilayetin işgalden kurtarılması olarak gerçekleşmiştir.

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreği Mısır’ını İstanbul’dan ayrı düşünmek doğru değildir. Aşağıda da göreceğimiz gibi Mısır’daki gelişmeler bir şekilde saltanat merkeziyle bağlantılı olarak meydana gelmiştir. O sırada Mısır’ın Osmanlı Devleti’nin bir eyaleti olduğu göz önüne alınırsa bu tabii bir durumdur. Bazı araştırmacılar son zamanlarda Mısır tarihi hakkında yaptıkları çeşitli çalışmalarda, literatürde bugüne kadar hâkim olan değerlendirmeleri haklı olarak sorgulamakta ve bu dönem Mısır’ındaki gelişmeleri farklı bakış açılarıyla ele almaktadırlar. Bunlardan Timothy Mitchell, Mısır’da modernleşme adına yapılanları batıların işgal ve sömürü düzenlerinin bir parçası olarak görürken, Toledano da 19. yüzyıl ortalarında Mısır’ın bir Osmanlı eyaleti olduğunu vurgulayarak, bu dönemdeki sosyal ve kültürel gelişmeleri bu çerçevede ele almaktadır.⁴ Khaled Fahmy ise, Mısır’daki hukuki gelişmeleri aydınlanmacılığın, liberalizmin, anayasacılığın ve hukuk düzeninin bir zaferiymiş gibi görenleri eleştirir.⁵

Burada 19. yüzyıl Osmanlı tarihine damgasını vuran Tanzimat ve Meşrutiyet hareketleri döneminde Mısır’daki benzer gelişmeleri, burasının Osmanlı’nın ayrıcalıklı eyalet (eyalet-i mümtaze) statüsünde olmasını göz önüne alarak, ana hatlarıyla sunmaya çalışacağız. İncelememizi 19. yüzyılın başından Mısır’ın İngilizler tarafından işgal edildiği 1882 yılına kadar devam eden dönemle sınırlı tuttuk. Zira işgal yılları Mısır’ının iktisadi, siyasi ve fikri ta-

4 Timothy Mitchell, *Colonising Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge 1988; a.m.f., *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altok, İletişim, İstanbul 2001; Ehud Toledano, *State and Society in mid-nineteenth-century Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge 1990; Khalid Fahmy, *All the Pasha’s Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, University Press, Cambridge 1997.

5 Khaled Fahmy, “The Anatomy of Justice: Forensic Medicine and Criminal Law in Nineteenth-Century Egypt”, *Islamic Law and Society*, (özel sayı: The Legal History of Ottoman Egypt), 6/2 (1999), s. 224 vd.

rihi, işgal şartları göz önüne alınarak kaleme alınmalıdır. Bu da ayrı bir çalışmanın konusu olmalıdır.

I

19. Yüzyıl Mısır'ında Yeni Düzen

19. yüzyılın başında Fransızlar Mısır'dan çıkarılırken Osmanlı kuvvetleri içinde yer alan küçük bir nizam-ı cedit birliğinin başarılarının Ahmed Vasıf Efendi'yi gururlandırdığı görülür.⁶

Fransız işgali sonrasında Mısır'da devam eden karışıklıklardan istifade ederek öne çıkan Mehmet Ali Paşa, Babıâli tarafından valiliğe atanmasından sonra hâkimiyetini ve nüfuzunu hızla artırdı. Ardından, iktidarını sağlamlaştırmak için gerekli gördüğü idari, siyasi ve iktisadi adımlar attı: Vakıf arazilerini vergiye bağladı; iltizam sistemini kaldırarak verimli arazilerin büyük bir kısmını doğrudan kendi kontrolü altına aldı⁷ ve Memlûk beylerini bir katliam neticesinde etkisiz hale getirdi. Daha sonra, kurmak istediği yeni orduya insan ve tabii kaynak teminine yöneldi: Bunun için Sudan'a sefer düzenledi (1820) ve buradan binlerce kişiyi köleleştirerek Mısır'a getirdi ve düzenli bir ordu kurmaya çalıştı.⁸ Bu girişim-

6 *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, haz. Abdullah Uçman (ts., y.y., [İstanbul 1974] Tercüman 1001 Temel Eser, 72), s. 63. Kemal Beydilli "Sekbanbaşı Risalesi'nin Müellifi Hakkında" (*Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 12 [İstanbul 2005], s. 221-224) başlıklı makalesinde *Koca Sekbanbaşı Risalesi* olarak bilinen *Hülâsatü'l-keîâm fî reddi'l-avâm* başlıklı risalenin asıl yazarının Ahmed Vasıf Efendi olduğunu belirtir. Bu durumda risalenin İngilizce tercümesinde risale sahibi olarak Çelebi Mustafa Reşid Efendi'nin isminin yer alması da yanlıştır. Tercüme için bk. Tshelebi Efendi, "An Explanation of the Nizam-y-Gedid Institution, and Some Curious Remarks Concerning It", William Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia with Various Political Observations Relating to Them*, Longman, London 1820, Appendix No. 5, s. 216-294.

7 Mehmet Ali Paşa'nın toprak siyaseti için bk. Helen Anne B. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad 'Al_ in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge 1961; Gabriel Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, Oxford University Press, London 1962.

8 David Fahri, "Nizam-i-cedit: Military Reform in Egypt under Mehmed Ali", *Asian and African Studies*, 8 (1972), s. 151-183; Fahmy, *All the Pascha's Men*, s. 86 vd; Gilbert Sinoue, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Fıravun*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999, s. 146, 171.

den istediği neticeyi alamayınca Mısır çiftçilerini büyük kitleler halinde askere almaya başladı (1822).⁹ 1815 Waterloo Savaşı'nda mağlup düşen Fransa ordusunun bazı subay ve mühendisleri Mısır'a gelmiş ve bunlar sayesinde Mısır'da yeni bir ordu (Cihadiye Askeri) kurma teşebbüsü gerçekleştirilmişti. Böylece Mısır, Ahmed Vasıf Efendi'nin tarifini yaptığı “*namaza durmuş gibi saf saf dizilen ve gerektiğinde saat gibi sektirmeden dönebilen*”¹⁰ nizam-ı cedid'i kuran ilk Osmanlı eyaleti olmuştur.¹¹

Mehmet Ali Paşa yeni düzeni sadece orduyla ve orduya subay yetiştirecek eğitim kurumlarıyla sınırlı tutmadı. Özellikle ekonominin bel kemiğini oluşturan tarım alanında oluşturduğu tekel sayesinde fellahları da belli bir düzene tâbi kıldı.¹² Köylü nüfusun buldukları yerlerde sabitlenip, Mehmet Ali Paşa'nın Avrupa'ya ihraç edeceği (mesela pamuk), veya ordusu için kullanacağı mahsulü üretmeleri için çalışma düzenlerinin sürekli kontrol edilmesi gerekiyordu. Paşa bunun için gerekli tedbirleri aldı ve Recep 1245/Aralık 1829-Ocak 1830'da *Layihatü ziraati'l-fellah ve tedbiru ahkami's-siyase bi kasdi'n-necah* başlıklı bir kitapçık yayınladı. Burada fellahların ve onları denetleyecek olanların görevleri ayrıntılı biçimde açıklanıp, görevlerini ihmal edenlere verilecek cezalar sıralanmaktaydı.¹³ Layiha, Osmanlı Devleti'ne karşı 1821'de isyan eden Yunanlılara karşı savaşa katılan ve savaştan yeni dönmüş olan İbrahim Paşa'nın “parlamento” adını verdiği dört yüz taşra idarecisi ile ordu ve hükümet görevlisinin gelirlerin azalması ve toprağını bırakıp kaçan köylülerin artması meselelerine çare aramak için 1829'da Kahire'de yaptıkları bir toplantı neticesinde yayımlanmıştı.¹⁴ Layiha'nın neşrinden yaklaşık bir ay sonra Şaban 1245/Şubat 1830'da cezalarla ilgili kısmı *Kanunu'l-filaha* başlığıyla tekrar yayımlandı.¹⁵ Asıl amacı köy hayatını düzenlemek

9 Mitchell, *Colonizing Egypt*, s. 35; Sinoue, *Kavalalı*, s. 172.

10 Koca Sekbanbaşı *Risalesi*, s. 66-67.

11 Rivlin, *The Agricultural Policy*, s. 251.

12 Timothy Mitchell 19. yüzyılda Mısır'da modernleşme adına yapılanları farklı bir bakış açısıyla “okuyarak” bunun aslında bir yenileşme ve ıslah hareketi olmaktan ziyade Mısır'ın sömürgeleştirilmesi olduğunu iddia etmektedir.

13 Layiha hakkında geniş bilgi için bk. Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 89-101, 139, 167, 192-194, 241-242.

14 Rivlin, *Agricultural Policy*, 102-103.

15 Kanununun metni için bk. Filib Cellad, *Kamûsu'l-idâre ve'l-kadâ'*, İskenderiye 1891, III, 351-357.

olan layiha ve kanundan sonra Mehmet Ali Paşa yeni oluşmakta olan bürokrasiyi ele aldı. Rebiyülahir 1253/Temmuz-Ağustos 1837'de *Kânûnu's-siyaseti'l-melekiyye* başlığıyla neşredilen kanunla memurların işledikleri suçlara verilecek cezalar düzenlendi.¹⁶

Mehmet Ali Paşa iktidarını sağlamlaştırıp zenginleşirken, Mısır'da yüzyıllardan beri hâkim olan, belki eskisi kadar iyi işleme- yen, ancak her halükarda insanların belirli bir tarzda yaşamasını sağlayan sistemi de bozmuştu. Mısır halkı birçok "yeni" düzenleme ile karşı karşıya kalırken, ortaya çıkan yeni düzende daha müreffeh bir hayata ulaşmadı. Aksine, insanların hayatı getirilen düzenlemelerle bir cendere içine alınmış, hareket kabiliyetleri kısıtlanmış, eskisinden çok daha ağır şartlar altında çalışmak zorunda bırakılmışlar ve sefaletleri artmıştı. Fellahlar doğdukları yerlere hapsedilmişler, buldukları köyleri terk edebilmeleri izne tâbi tutulmuştu. İnsanlar köylerinden ancak angarya hizmetine girerek ya da askere zorla yazılmalarıyla ayrılabiliyorlardı. Denetim ve gözetleme en küçük birimden başlayıp, valinin doğrudan denetimine tâbi olan Divanu't-teftiş'e kadar uzanıyordu.¹⁷

Sudan'dan umduğunu bulamayan Mehmet Ali Paşa, insan ve tabii kaynak açısından zengin olan Suriye'yi ele geçirme emelleri güdüyordu.¹⁸ Bunun için 1831'de uygun şart ve bahanelerin oluştuğuna kanaat getirmişti. Şöyle ki; Paşa'nın aldığı sert tedbirlere ve yaptığı baskılara dayanamayan Mısır halkından 6.000 kadarı Suriye'ye iltica etmişti. Bunların iadesini isteyen Mısır valisine olumsuz cevap vererek taleplerini geri çeviren Akka valisi Abdullah Paşa, Mısırlıların da Suriyeliler gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olduklarını, imparatorluğun herhangi bir yerinde oturmaya hakları olduğunu bildirmişti.¹⁹ Bunun üzerine oğlu İbrahim Paşa komutasındaki bir orduyu Filistin ve Suriye'ye sevk ederek bölgeyi Mısır yönetimine tâbi kıldı.²⁰

16 Kanununun metni için bk. Cellad, *Kamusu'l-idare*, III, 357–359.

17 Mitchell, *Colonizing Egypt*, s. 34; Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 79, 89–101.

18 Mehmet Ali Paşa'nın Suriye hakkındaki niyetleri için bk. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1831–1841*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945, s. 30 vd.

19 Altundağ, *Kavalalı*, s. 37.

20 Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla ilgili çok sayıda çalışma mevcuttur. Mesela, Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*; Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831–1841)*, Eren, İstanbul 1998, s. 195–246 arası belgeler.

Anadolu içlerine kadar ilerleyen İbrahim Paşa'nın 10 Mart 1833 tarihinde Kütahya'da İngiliz Sefaret Tercümanı Alexander Pisanî'ye verdiği mülakat konumuz açısından oldukça ilginçtir. Paşa, II. Mahmut'un yaptığı ıslahat çalışmaları hakkında şöyle diyordu:

Türkiye, ilerleme ve güçlenme için gerekli kaynakları hala kendi bünyesinde taşımaktadır, ancak bunların iyi yönlendirilmesi gerekir. Bâb-ı Âli medeniyeti yanlış telakki etmiştir; bir millete apolet ve dar pantolon giydirerek yenileşme hizmetini başlatamazsınız. Elbiselerden başlamak yerine halkın zihniyetini aydınlatmaları gerekirdi; kıyafet hiçbir zaman total birini sağlam bir adam yapmayacaktır. Bize bakın her türlü okula sahibiz, gençlerimizi Avrupa'ya eğitim için gönderdik. Biz de Türk'üz, ama bizim düşüncelerimizi yönlendirecek yetenekteki kişilerin fikirlerini kabul ettik. Hâlbuki Bâb-ı Âli kendisinin olmayan fikirleri dikkate almaz. Onların adamları çok iyi asker olabilirler ama yöneticileri (...) işlerini idare edebilecek tek adamları eski Sadrazam Reşid Mehmed Paşa'ydı²¹ (...) Reşid'in onların elinde maruz kaldığı muameleyi görüyorsunuz...²²

1839 Tanzimat Fermanı'nın İlanı ve Mısır Eyaleti

Mısır meselesinin ortaya çıkması ile Osmanlı Devleti'ni yeniden tanzim etme hareketi sebep sonuç ilişkisi itibarıyla örtüşmesi açısından dikkate değer bir durumdur. Öyle ki dönemin tarihçileri arasında Tanzimat ile Mısır meselesi arasında doğrudan ilişki olabileceğini belirtenler de olmuştur. Bunlardan biri olan Engelhardt'a göre, Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat'ı uygulama fikrinde Mehmet Ali Paşa'nın, Avrupa'nın liberal kamuoyunda edindiği saygınlığı dengeleme çabası büyük rol oynamıştır.²³

Mehmet Ali Paşa'nın Fransa'nın desteğiyle kuvvetlenip Osmanlı Devleti'nin ordularını yenilgiye uğratması, devleti harici deste-

21 Sadrazam Reşid Mehmed Paşa, Konya'da İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleriyle yaptığı savaşı kaybetmiş, kendisi de yaralanarak esir düşmüştü. Esaretinden dolayı da Şubat 1833'te sadareten azledilmişti. Bkz. Kemal Beydilli, "Reşid Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXV, (İstanbul 2008), s. 13.

22 Frank Edgar Bailey, "Palmerston ve Osmanlı Reformu 1834-1839", Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Phoenix, 2006, s. 234, dipnot 153; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform: 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, İstanbul: Papirus, 1997, I, 41.

23 Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, çev. Ayda Düz, Milliyet Yayınları, y.y., [İstanbul] 1976, s. 33.

ğe muhtaç hale getirmiş,²⁴ padişahın itibarının içeride ve dışarıda zedelenmesine sebep olmuştu. 1833'teki Hünkâr İskeleyi Antlaşması'yla Rusya'nın Boğazlara inme hakkı elde etmesi özellikle Britanya'da kaygıya neden olmuş ve Mehmet Ali Paşa'nın yayılmacı politikalarının Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın nüfuzuna terk etme ihtimalini kuvvetlendirmişti. Osmanlı ordusunun Haziran 1839'da Nizip'te İbrahim Paşa'nın ordusu karşısında tekrar büyük bir yenilgiye uğraması gelişmeleri yakından izleyen Britanya'nın öncülüğünde Avrupa'nın müdahalesine yol açtı. 27 Temmuz 1839'da beş devletin temsilcileri ortak bir nota ile Babiâli'den kendilerinin yapacakları girişimlerin sonucunu beklemesini istediler.²⁵

Bundan sonraki önemli bir girişim de Mustafa Reşid Paşa'dan geldi. Mısır meselesi hususunda Avrupa devletlerinin desteğini kazanmak amacıyla çeşitli sıfatlarla Avusturya, Fransa ve İngiltere devlet adamlarıyla görüşen Mustafa Reşid Paşa, II. Mahmud'un ölümünden sonra, 12 Ağustos 1839'da Londra büyükelçiliği görevini yürüttüğü sırada İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston'a bir muhtıra verdi. Bu muhtıra Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'ya karşı Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan askeri yardım sağlamış olmasına karşılık, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü desteklemesini sağlama amacıyla yapılan görüşmeler dolayısıyla verilmişti.²⁶ Reşid Paşa, Fransızca kaleme aldığı bu muhtırada düşündüğü reformun “değiştirilemez bir sistem kurulması” (*systeme immuablement établi*) olduğunu ifade etmiş ve ayrıca hükümdarın mutlak yetkisini “tyrannie” olarak nitelendirerek, hükümdarın hükümete karşı yetkisinin kaldırılmasını gerçekleştirecek bir yönetim düzeni kurulmasını öngörmüştür.²⁷

24 Mısır Meselesi'nin uluslararası bir mesele haline gelmesi süreci için bkz. Cemil Bilsel, “Tanzimatın Harici Siyaseti”, *Tanzimat II*, MEB, 2. bsk., İstanbul 1999, s. 661–701. Sultan Mahmut bunu “denize düşen yılanı sarılır” şeklinde ifade etmiştir.

25 Muhammed H. Kutluoğlu, *Egyptian Question*, s. 147 vd.; a.mlf., “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXV, (Ankara 2002), s. 64.

26 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, ts., s. 207 vd.

27 Reşid Paşa'nın Fransızca kaleme aldığı memorandumun tam metni için bk. Frederick Stanley Rodkey, “Reshid Pasha's Memorandum of August 12, 1839”, *The Journal of Modern History*, II/2 (1930), s. 251-257, özellikle s. 252; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 207-208.

Bu arada 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı ilan edildi.²⁸ Bütün eyalet valileri gibi Mehmet Ali Paşa'ya da Gülhane Hattı'nın tam metni ile ilan merasimi için gerekli talimatı içeren Padişah iradesi²⁹ gönderildi. 6 Aralık 1839 tarihli fermanla valilerin Gülhane Hattı'nı vilayetlerdeki bütün tebaaya ulaştırmaları emredildiği gibi bunun uygulanması, kurallara uymayanların da cezalandırılması da isteniyordu.³⁰ Sadrazam Hüsrev Paşa da 7 Şevval 1255/13 Aralık 1839 tarihli yazısında padişahın Mehmet Ali Paşa'yı diğer eyalet valilerinden farklı görmediğini ve onun da diğer valiler gibi emre uyması gerektiğini hatırlatıyordu. Sadrazam sözlerine şöyle devam ediyordu: "Temeli adil kanunlara dayandırılarak dâhice kurulan istikrarlı düzen olmaksızın herhangi bir devlette mükemmel idarenin gerçekleştirilmesinden ve halkın refahından, huzurundan bahsedemeyiz. Ancak kendisini art arda gelişen olayların ve engellerin muazzam pençesinde bulan Osmanlı Devleti böyle bir düzeni gerçekleştirebilecek fırsat bulamadı. Fakat devletin terakkisini ve tebaasının selametini can û gönülden isteyen Sultan Hatt-ı Şerif'i ilan ederek, her tarafa benzer fermanları gönderip devletin ücra köşelerinde dahi onun uygulanmasını istemektedir."³¹

Mehmet Ali Paşa Zilkade 1255/5 Ocak 1840 tarihli Sadrazam'a cevabi yazısında³² sultanın emirlerine karşı saygısını arz ettikten sonra, bir nüshasını Suriye ve Adana'nın başlıca şehir ve yerleşim yerlerini idare etmekte olan İbrahim Paşa'ya, kopyasını ise Cidde'ye gönderdiğini belirtiyordu. Ayrıca, Kahire'de Yüksek Divan Meclisi'nin toplanacağını ve buraya kadıların, müftülerin, ulema-

28 Fermanın metni için bkz. Ahmed Lutfi, *Tarih-i Lutfi*, Dersaadet 1302, VI, 61-64. Ahmed Lutfi Gülhane'de hazır bulunarak fermanın ilanına da şahit olmuş ve *Tarih*'inde buradaki olayları detaylı bir şekilde anlatmıştır.

29 Lutfi, *Tarih*, VI, 67-68.

30 "Firman circulaire adressé aux Gouverneurs de provinces", Gabriel effendi Noradounghian (haz.), *Récueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, F. Pichon, Paris 1900, II, 290-294. Bu yazışmaların özeti için ayrıca bkz. A.D. Novıçev, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politika'daki Boyutları", Halil İnalıcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix, Ankara 2006, s. 249-252.

31 "Bouyrouldou du Grand Vizir â Mehmed Ali Pacha, Gouverneur de l'Égypte, pour la promulgation du précédent Hattı-Chérif", Noradounghian, II, 295-296; Novıçev, s. 250.

32 Noradounghian'da Kamil "Paşa" olarak geçerken, Kutluoğlu bunu Kamil "Efendi" olarak verir. Bkz. Kutluoğlu, *Egyptian Question*, s. 187.

nın, şeyhlerin, imamların, kâtiplerin, şehreminlerin ve Avrupa devletlerinin konsoloslarıyla gayrimüslim grupların temsilcilerinin de davet edileceğini belirtiyordu.”³³ Bu dönemde Adana, Suriye ve Filistin Mehmet Ali Paşa yönetiminde bulunuyordu.

1840 senesi boyunca devam eden müzakereler sonunda Mehmet Ali Paşa yönetimi Mısır vilayetiyle sınırlandırılmaya çalışıldı. Bu süreçte, müttefik devletlerin temsilcileriyle belirlenen esaslara dayalı olarak 21 Zilhicce 1256/13 Şubat 1841 tarihli iki ferman hazırlandı. Birincisi ile Mısır vilayetinin irsen Mehmet Ali Paşa ve evladına, diğeri ile de Bilâd-ı Sudan’ın kaydı hayat şartıyla Mehmet Ali Paşa’ya verildiği bildiriliyordu. Mehmet Ali Paşa ilk fermanı kabule yanaşmadı ve burada yer alan birkaç noktaya itirazlarını bildirdi. Bunlardan konumuz açısından önemli olanı Mısır’da uygulanacak kanunlarla ilgiliydi. Paşa, sadarete gönderdiği 6 Muharrem 1257/28 Şubat 1841 tarihli mektubunda Osmanlı Devleti kanunlarının Mısır’da “aynen” uygulanmasının mümkün olmayacağını belirtiyordu. “*Tanzimat-ı Hayriye ve sair kavanin-i Devlet-i Aliyyenin bi-temamiha Mısır’da tatbiki tehalüf-ü tebâyi-i nâs cihe-tiyle uyamayacağından Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun emniyet-i can ve mâl ve mahfûziyet-i ırz ve namus gibi esaslarının Mısır’da dahi tatbiki ile teferruatta valilerin muhtar bırakılması*” lüzumunu ileri sürdü.³⁴ Valinin itirazlarını müttefik devletlerle de görüşen Bâbüalî ikinci bir ferman hazırladı. 2 Rebiyülahir 1257/24 Mayıs 1841 tarihli fermanla Mısır’ın irsî idaresi Mehmet Ali Paşa soyundan gelen en büyük erkek evlada veriliyor, Mısır ordusunun asker sayısı ise 18.000’le sınırlandırılıyordu. Ayrıca Gülhane Hatt-ı Hümayunu ahkâmının, dost devletlerle yapılan ve yapılacak olan anlaşmaların da Mısır eyaletinde tamamen icrasının yanı sıra saltanat tarafından çıkarılan ve çıkarılacak olan kanunların “*eyalet-i mezkurenin iktiza-yı mevkiine tatbiken ve usûl-ü adl ve insâfa tev-fiken hüsn-ü îfâ kılınması*” belirtildi.³⁵

33 “Acte responsif de Mehmed Ali Pacha d’Égypte, au Grand-Vizir, assurant l’exécution du Hatti Chérif de Gulhané”, Noradounghian (haz.), *Récueil*, II, 296–298; Novıçev, s. 250.

34 Rauf Ahmed, Râğıb Râif, *Mısır Mes’alesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334, s. 23.

35 Fermanın tam metni için bkz. Lutfi, *Tarih*, VI, 140–143; Rauf Ahmed, Râğıb Râif, *Mısır Mes’alesi*, s. 24–26. Bu ikincisinde fermanın altındaki tarih yanlışlıkla 2 Rebiülevvel olarak yazılmıştır.

Tanzimat Uygulamalarının Mısır'daki Durumu

19. yüzyıl literatüründe Tanzimat'ın Mısır'da uygulanması denilince önce ceza kanunları akla gelmektedir.³⁶ Her ne kadar 1841 Veraset Fermanı'nda Gülhane Hattı'nda zikredilen konuların Mısır'da da uygulanacağı açıkça belirtilmişse de bunun hemen hayata geçirilemediği görülür. Bunda hiç şüphesiz Mısır'ın ayrıcalıklı statüsü en önemli sebeptir. Babîâli tarafından Tanzimat yenilikleri çerçevesinde bir ceza kanununun düzenlenmesi hemen yapılması gereken işlerden birisi olarak görülmüş ve Gülhane Hattı'nın ilanının üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden Mayıs 1840'ta "Ceza Kanunnamesi" neşredilmişti.³⁷ Mısır veraset fermanının ilanından bir yıl önce çıkarılan bu ceza kanunu Mısır'da hiçbir zaman uygulanmadı.³⁸ Buna karşılık Mehmet Ali Paşa 1842-1845 yılları arasında hırsızlık, görevi ihmal, kalpazanlık vs. gibi çok çeşitli konularla ilgili altı ceza kanunu yürürlüğe koydu.³⁹ Tanzimat döneminde Babîâli tarafından neşredilen ilk ceza kanunu ile Mısır'da uygulananlar arasında bir karşılaştırma yapan Baer, bunlar arasında oldukça farklılıklar olduğuna dikkat çeker. Özellikle çeşitli suçlara verilen cezalar her iki kanunda da farklılıklar göstermekteydi. Rebiyülâhir 1267/Şubat 1851'de çıkarılan ikinci ceza kanununun Mısır'da da uygulanması için Babîâli'nin ısrarlı tavır takınması bazı sıkıntılara neden oldu. Genel itibariyle Mısır'da uygulanan ceza kanunundan çok fazla farklılıklar taşı-

36 G. Rosen, *Geschichte der Türkei: Von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tarctat vom Jahre 1856*, II, Hirzel, Leipzig 1867, s. 136 vd.; Alfred von Kremer, *Aegypten*, Leipzig 1863, II, 52 vd.

37 Tanzimat Devri ceza hukuku uygulamaları için bkz. Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat 1*, MEB, 2. bsk., İstanbul 1999, s. 221-232.

38 Ceza Kanunu'nun Mısır'daki uygulamaları için bkz. Gabriel Baer, "Tanzimat in Egypt - The Penal Code", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26/1 (1963), s. 29-49; Rudolph Peters, "'For His Correction and As A Deterrent Example for Others' - Mehmed 'Ali's First Criminal Legislation (1829-1830)", *Islamic Law and Society*, (özel sayı: The Legal History of Ottoman Egypt), 6/2 (1999), s. 164-192; Khaled Fahmy, "The Anatomy of Justice: Forensic Medicine and Criminal Law in Nineteenth-Century Egypt", a.e., s. 224-271.

39 Bunların listesi için bkz. Baer, *Tanzimat*, s. 31. Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın 1844'de kadar çıkardığı bütün ceza kanunları *Kânûnu'l-muntehabât* başlığıyla bir kitapçık olarak yayımlandı. (I Muharrem 1261/10 Ocak 1845 Bulak). Bu da tekrar daha sonra Filib Cellâd tarafından *Kâmûsu'l-idâre ve'l-kadâ'* içinde neşredildi (İskenderiye 1891, III, 351-378).

mamakla birlikte,⁴⁰ bütün imparatorlukta verilecek ölüm cezalarının padişah tarafından onaylanması gerektiğine dair madde Mısır'da tepkiyle karşılandı. Abbas Paşa böyle bir uygulamanın Mısır'ın şartlarına uymayacağını İstanbul'a defalarca bildirdi ve bu konuda İngilizlerin desteğini alabilmek için onlara Kızıldeniz'e ve dolayısıyla Hindistan'a ulaşımı kolaylaştıracak olan Kahire-Süveyş demiryolunun inşası için imtiyaz tanıdı (Haziran 1851).⁴¹ Sadrazam Mustafa Reşid Paşa Tanzimat'ın Mısır'da da uygulanması konusundaki katı tutumunu sürdürdü ve meseleyi halletmesi için Fuad Efendi'yi (daha sonra Paşa) görevlendirdi. O da yanına Cevdet Efendi'yi (daha sonra Paşa) alarak Mısır'a gitti.⁴²

Bir yıldan fazla süren görüşmeler ve oluşturulan komisyonun çalışmaları neticesinde kanunun bazı maddelerinin Mısır şartlarına uygun hale getirilmesi kararlaştırıldı ve asıl sıkıntı çıkaran ölüm cezasının infazıyla ilgili konuda bir ara çözüm bulunmakla yetinildi. Yeni düzenlemeler Temmuz 1852 ortalarında son şeklini aldı. Buna göre padişah tarafından Abbas Paşa yedi yıllı sınırlı olmak üzere belli bazı durumlarda ölüm cezasının icrası için "me'zun ve murahhas" kılınıyordu. Mücrimlere verilen ölüm cezası esasen sultanın emriyle infaz edilebilecekti. Mesela varisi veya velisi olmayan birisi öldürüldüğünde katile verilen ölüm cezasının infazı için sultanın onayı beklenecekti. Varisi olan birisi öldürüldüğünde

40 Baer, *Tanzimat in Egypt*, s. 33; bundan sonraki tartışmalar için bkz. a.e., s. 33-37.

41 G. Rosen, *Geschichte der Türkei: Von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tarctat vom Jahre 1856*, II, Hirzel, Leipzig 1867, s. 136-137; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, neşr. Cavid Baysun, Ankara 1967, c. 4, s. 58-61; Hilal Görgün, "Mısır - Fransız İşgali ve Sonrası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXIX, s. 569; Ehud Toledano, *State and Society in mid-nineteenth-century Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 111 vd.

42 Cevdet Paşa *Tezâkir*'de Mısır seyahatinden bahsetmekle birlikte ceza kanunu hakkında çıkan sıkıntılar konusunda bir şey söylemez. Sadece Abbas Paşa'nın babasının emektarlarına kötü davranması üzerine bunların İstanbul'a gelip Reşid Paşa'ya şikâyet ettiklerinden dolayı bu ikisi arasına bürüdet ve mübâyenet düştüğünü, Abbas Paşa'nın "vehhâm ve müvesvis" biri olduğu için Reşid Paşa'nın hâmisî olan İngilizlerin dostluğunu kazanmak amacıyla Mısır'dan Süveyş'e kadar bir demiryolu inşa ettirdiğini, Reşid Paşa'nın da bu meseleyi halletmesi için Fuad Efendi'yi memuriyet-i mahsusa ile görevlendirdiğini ifade eder. Kendisinin de Mehmet Ali Paşa'nın oğulları ve kızları arasında çıkan miras meselesini halletmek üzere görevlendirildiğini söyler. *Tezâkir*, IV, 58-59.

ise, varisin kısas istemesi durumunda Abbas Paşa katile ölüm cezası verebilecek ve cezanın infazından sonra “hük-m-i şer’iyi mu-tazammın şer’î ilamı” Babîâlî’ye gönderecekti.⁴³ Dönemin tarihini yazan Rosen bu yetkinin bir müddet sonra ömür boyu devam ettiğini belirtir.⁴⁴ Öyle görünüyor ki bu kanunun uygulanmasına Abbas Paşa’nın halefi olarak Temmuz 1854’te valiliğe atanan Said Paşa zamanında geçilebilmiştir. Said Paşa 5 Cemaziyülevvel 1271/24 Ocak 1855’te Babîâlî tarafından hazırlanan Ceza Kanunu esas alınarak Mısır eyaleti için hazırlanan kanunu *Kânûnnâme-tü’s-sultânî* başlığıyla yayınladı.⁴⁵ Padişahın ölüm cezasını verme yetkisini kendi elinde tutma ısrarı birkaç noktadan önemliydi. Bu bir taraftan padişahın hükümlerle haklarıyla bağlantılı olduğu gibi, diğer yandan eyaletlerde keyfi uygulamaların önüne geçmek amacına yönelik bir tedbir idi.

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’ın ilanında Mısır meselesi önemli rol oynamış olmakla birlikte, Babîâlî tarafından Tanzimat kanunları adı altında çıkartılan ceza kanunlarının Mısır’daki uygulamaların ardından geldiği de söylenebilir. Ayrıca aşağıda görüleceği üzere Tanzimat dönemi Mısır’ının Osmanlı’daki meşrutiyet gelişmelerinin gidişatıyla da yakından ilişkisi olmuştur.

II

Meşrutiyet Döneminde Mısır

Osmanlı siyasetinde Mısır eyaletinin ve Mısır kökenli aydınların yerine dikkat çeken Şerif Mardin batılı fikirlerin Osmanlı başkentine girişi ile 1850’lerde bir süre Mısır’da görev yapmış Osmanlı devlet adamlarının İstanbul’a dönmeleri arasındaki eşzamanlılığa dikkat çeker. Ona göre Tanzimat’ın önde gelen şahsiyetlerinin, daha sonra Yeni Osmanlı hareketi ile ilişki kuracak olanların çoğunun bir Mısır tecrübesi vardı. Mardin ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nda temsili yönetimi savunan ilk çalışmanın Mehmet Ali Paşa’nın torunu Yeni Osmanlıların hamisi olan Mustafa Fazıl Paşa tarafından yayımlanmasının bir tesadüf ola-

43 Cellad, *Kâmûs*, II, 91–92.

44 Rosen, *Geschichte der Türkei*, II, 137.

45 Kremer, *Aegypten*, II, 53; Baer, *Tanzimat*, s. 38. *Kanunnametü’s-sultânî*’nin metni için bkz. Cellad, *Kâmûs*, II, 90–102.

mayacağını belirtir.⁴⁶ Mustafa Fazıl Paşa 1867’de Sultan Abdülaziz’e hitaben meşrutiyet ve temsili sistemi savunduğu bir mektup kaleme almıştı.⁴⁷ Osmanlı tarihçisi Davison da Mısır, Sırbistan ve Romanya’daki meclislerin varlığına dikkat çekerek, bunların 1876’daki Türk düşüncesi üzerinde etkide bulunmuş olabileceklerine dikkat çekerek misal olarak hem Mustafa Fazıl Paşa hem de Namık Kemal’in bir Osmanlı parlamentosunu savunurlarken bu parlamenter örneklerle değinmelerini verir.⁴⁸

Osmanlı meşrutiyet hareketi içinde Mısır’ın önemi sadece şeklen de olsa burada ilk parlamenter sistem denemelerinde bulunulması değildir. 19. yüzyılın son çeyreğinde burada İngiliz işgalinin ortaya çıkardığı şartlar altında “meşrutiyetçi” Osmanlı muhalefetine kucak açılması, bu eyaletin Osmanlı siyasi düşüncesindeki yerini göstermesi açısından zikredilebilecek başka bir temel noktadır.

1863’te amcası Said Paşa’nın vefatından sonra Mısır valiliğine atanan İsmail Paşa pek çok alanda yeniliklere hız verdi. Ordu, donanma, idari teşkilat, eğitim ve şehircilik alanında yaptığı yenilik hareketlerinin hepsi de mali açıdan pahalı projelerdi. Ayrıca Sudan, Habeşistan, Eritre ve Uganda’da masraflı fetih hareketlerine girişmişti. 1866, 1867 ve 1873 yıllarında Babıâli’den bütün bu faaliyetlerini hukuki zemine oturtacak fermanlar çıkartmayı başarmıştı. 13 Muharrem 1283 (28 Mayıs 1866) tarihli fermanla, Mısır verasetinde ekberiyet kaidesine son verilerek İsmail Paşa’dan itibaren babadan oğula intikal esası kabul edildi. 18 Muharrem 1283 (2 Haziran 1866) tarihli fermanla da İsmail Paşa’ya “Hidiv” unvanı veril-

46 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim, İstanbul 1996, s. 216;

47 Mektubun Fransızca aslı 24 Mart 1867 tarihli *Liberté* gazetesinde neşredildi. Türkçesi için bkz. *Paris’ten Bir Mektup. Sultan Abdülaziz Han’a Paris’te Cemiyet-i Ahrar Reisi Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa Merhum Tarafından Gönderilen Mektubun Tercümesidir*, Artin Asadoryan Matbaası, Dersaadet 1326. Mektubun değerlendirmesi için bkz. Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 307–314. Önemli bir Osmanlı devlet adamı olan Mustafa Fazıl Paşa ağabeyi İsmail Paşa’nın Mısır valisi tayin edilmesiyle veliaht olmuş, fakat 1866’da çıkartılan fermanla Mısır’daki valiliğin İsmail Paşa’nın soyundan gelenlere tahsis edilmesiyle bu hakkı elinden alınmıştı. Bkz. Ş. Tufan Buzpınar, “Mustafa Fazıl Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. III, s. 300-301.

48 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, I-II, Papirüs, İstanbul 1997, II, 146-147; Ayrıca bkz. İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat 2*, MEB, 2. bs., İstanbul 1999, s. 847.

di. 5 Safer 1284 (8 Haziran 1867) tarihinde ise Hidiv'in yetkileri genişletilerek ona Mısır'ın iç idaresiyle ilgili düzenlemeler yapma hakkı tanındığı gibi yabancı devletlerle gayr-ı siyasi mukaveleler imzalama yetkisi verildi. 25 Receb 1289 (28 Eylül 1872) tarihinde, 1869'da Âli Paşa'nın gayretiyle getirilen kısıtlamalar kaldırıldı ve ayrıca Hidiv'e Avrupa devletleriyle dış borç antlaşması yapma yetkisi verildi. 13 Rebiyülahir 1290 (10 Haziran 1873) tarihli fermanla 1841'den beri Mısır için çıkarılmış fermanlarla verilmiş olan imtiyazların hepsi birden teyit edildiği gibi yetkiler de genişletildi. Bu fermanlar Paşa'nın yetkilerini genişletirken Mısır halkının vergi yükünü de arttırmaktaydı. Bir başka ifade ile Hidiv İsmail Paşa elde ettiği imtiyazlarla Mısır'ı idare hususunda müstakil denilebilecek bir konuma gelmişti.

İngiltere ve Fransa 19. yüzyılın başından itibaren Mısır'da etkinliğini artıran iki önemli ülke idi. Her iki ülkenin ticari ilişkilerinde ve hammadde temininde Mısır'ın önemi giderek arttı. Mısır'daki ekilebilir alanların çoğu Avrupa'da gelişen tekstil sanayinin ihtiyacını karşılayacak şekilde pamuk ekimine ayrılmıştı.⁴⁹ Avrupalıların finansmanı ile İskenderiye-Süveyş demiryolu hattı ve Süveyş Kanalı açılmıştı. Mısır'ın kırsal kesiminde de çok sayıda yol, demiryolu, kanal, baraj, köprü, telgraf hattı ve liman inşa edilmişti. Bütün bunlar beraberinde kırsal alan için yeni zirai, hukuki ve idari kurumları beraberinde getirmişti.

Bu dönemde Mısır siyasi hayatını etkileyen ana etken, dış borçlar idi. Dış borcu artıran en önemli yatırım ise Batılı devletlerden borçlanılarak finanse edilen Süveyş Kanalı idi. 1875'e geldiğinde Mısır'ın Kanal'dan kaynaklanan borçları 21.5 milyon pounda ulaşmıştı. İsmail Paşa'nın mali buhrandan kurtulmak için başvurduğu yollar ise onu bir kısır döngünün içine çekmekteydi. Bu süreçte vergi yükü iyice arttırılmış, bu da yeterli olmayınca dış borçlarla açık kapatılmaya çalışılmıştı. Bu tür tedbirler de yetersiz kalınca İsmail Paşa, Süveyş Kanalı hisse senedini değerinin oldukça altında bir fiyata 1875'te İngiltere'ye sattı. Elde edilen miktar borçların çok az bir kısmını kapatmaya yetmişti. İngiltere ve Fransa Mısır borçlarının ödenmesi için Kahire'ye ve Babiâli'ye baskı yapıyorlardı. Hidiv hakkında pek çok alacak davası açıldı. Mayıs 1876'da alacaklı Avrupa devletlerinin temsilcilerinin yer al-

49 E.R.J.Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914: A Study in Trade and Development*, The Clarendon Press, Oxford 1969.

dığı Düyûn-ı Umûmiyye Sandığı kurularak Mısır maliyesi İngiltere ve Fransa'nın kontrolüne geçti. Mısır'ın doğrudan dış devletlerin müdahalesine açık bir duruma getirilmesi içeride büyük bir tepkiyle karşılandı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'ın içine düştüğü bu mali kriz ve neticeleri buradaki sistem tartışmalarını tetikleyen ve yönlendiren ana faktör oldu.

İlk Temsili Sistem Tecrübesi⁵⁰

İsmail Paşa, Mısır'da ilk defa Kasım 1866'da -yani hem valiliği kendi soyuna tahsis eden, hem de ona hidivlik unvanını kazandıran fermanlardan sonra- istişari bir mebuslar meclisi açtırdı. İsmail Paşa'nın böyle bir fikri ne zaman edindiğini tespit etmek güç olmakla birlikte onun 1864 Ağustosunda Fransa'nın Mısır temsilcisine vergilerin daha kolay toplanması amacıyla vilayetler bazında idari açıdan bazı yenilikler düşündüğünü belirttiği zikredilir.⁵¹ Diğer taraftan 1864'te Babıâli'nin Vilayet Nizamnamesi'ni yürürlüğe koyduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Kasım 1866'da Meclis-i Şûrâi'n-nüvvâb'la alakalı olarak iki layiha (*el-Lâ'ihatü'l-esâsiyye* ve *el-Lâ'ihatü'n-nizâmîyye*) hazırlandı. 18 maddeden oluşan *el-Lâ'ihatü'l-esâsiyye*, meclisin görevi, seçimin nasıl yapılacağı, seçilme şartları ve meclisin ne zaman toplanacağına dair esasları ihtiva etmekteydi. İlk maddede meclisin hiçbir konuda mutlak bir bağlayıcı karar alamayacağı, yetkinin hükümette olacağı, meclisin sadece iç işleri ile ilgili konuları müzakere edebileceği, meclisin kararlarının Hidiv için tavsiye niteliğinde olacağı açıkça yer almaktaydı. 75 üyeden oluşan meclisin üyeleri üç yıllığına seçilecekti ve üyelerde 25 yaşında olmak, Mısırlı olmak, rüşt ve kemalini tamamlamış olmak, cinayet ve iflastan hüküm giymemiş olmak, devlet görevinden tard edilmemiş olmak gibi bazı şartlar aranmaktaydı. Meclisin yılda iki ay Kahire'de toplanması kararlaştırılmış olmakla birlikte bu konuda asıl yetki Hidiv'e bırakılmıştı. Hi-

50 Mısır'daki parlamenter sistemin ilk yıllarını ele alan eserlerden bazıları şunlardır: Abdurrahman er-Rafii, *Asr İsmail*, (Kahire 1981), II, 89-243; Jacob M. Landau, *Parliaments and Parties in Egypt*, Israel Publishing House, Tel-Aviv 1953, s. 7-40; Alexander Schölch, *Aegypten den Aegyptern: Die politische und gesellschaftliche Krise der Jahre 1878-1882 in Aegypten*, Zürich, Freiburg i. Br. ts. [1972], s. 175-199; a.mlf., "Constitutional Development in Nineteenth Century Egypt- A Reconsideration", *Middle Eastern Studies* 10/1 (1974), s. 3-14.

51 Jacob M. Landau, *Parliaments and Parties*, s. 8.

div meclisi toplantıya çağırma, tatil etme veya toplantıyı uzatma hakkına sahip olduğu gibi herhangi bir üyenin üyeliğini düşürüp, seçimleri yenileme yetkisi de vardı. 61 maddeden oluşan *el-Lâ'ihatü'n-nizamiyye* ise ilk layihadaki bazı konuları tekrarladıktan sonra detaylı bir şekilde meclisin ve komisyonların iç işleyişlerini düzenlemekteydi. Üyelerin kıyafetleri, nasıl söz alacakları vs. belirli bir düzene konmuştu. Bu layihada da meclis üzerindeki kontrolün hidivin elinde olduğu açıkça belirtilmişti. Meclisin başkanı ve başkan vekili onun tarafından atanacaktı.

İsmail Paşa tarafından 10 Kasım 1866'da açılan ilk meclis, başlangıçta Mısır siyasi hayatında Hidiv'in kararlarını onaylamanın ötesinde önemli bir fonksiyon icra etmemiş olmakla birlikte Mısır siyasi tarihi açısından önemini korumaktadır. Bu tecrübeyi değerlendiren dönemin bazı batılı yazarları Hidiv İsmail'in bu meclisi sırf kendi yönetimine "anayasal bir görüntü" vermek amacıyla açtığını, dolayısıyla bunun "kukla bir organizasyon" olduğunu ifade etmişlerdir.⁵² Dönemin Mısırlı düşünürlerinin ise bu konuda bir tartışmaya girmedikleri görülür. Bunun tek istisnası Rifâ'a Râfi et-Tahtavî'dir. Tahtavi *Kitâbü menâhici'l-elbâb* isimli eserinde bu meclisin açılışından övgüyle bahsederek Hidiv İsmail'i fikir hürriyetine sahip bir ümmetin başında, düzenlemeleri istişare ettikten sonra yürürlüğe koyan bir yönetici olarak gösterir.⁵³ Yukarıda zikredildiği gibi Babîâli'de parlamenter sisteme geçilmesi konusunda fikir yürüten Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal gibi aydınlar Mısır'daki bu tecrübeyi örnek göstermişlerdir. Meclis-i Şûrâi'n-nüvvâb, her ne kadar yaptırım gücü olmayan bir danışma kurulu gibi görev yaptı ise de bu mecliste memleket meselelerinin görüşülüp müzakere edilmiş olması bile önemlidir. Bazı yazarların da dile getirdiği gibi⁵⁴ bu meclisin 1870'li yılların sonuna kadar bir nevi "çıraklık dönemi" geçirdiği söylenebilir.

Mısır'daki anayasal tartışmaları daha derinden etkileyecek olan siyasi ve sosyal gelişmeler 1870'li yıllarda yaşanmaya başladı. Özellikle İsmail Paşa'nın yetkilerinin, dış ülkelerden doğrudan borçlanabilme de dâhil olmak üzere genişletilmesi Mısır'ın kısa

52 Heinrich Stephan, *Das Heutige Aegypten*, F.A.Brockhaus, Leipzig 1872, s. 170 vd.; Landau, *Parliaments and Parties*, s. 14.

53 Landau, *Parliaments and Parties*, s. 14.

54 Anouar Abdel-Malek, *Ideologî et Renaissance Nationale: l'Egypte Moderne*, Editions Anthropos, Paris 1969, s. 269; Schölch, *Aegypten den Aegyptern*, s. 81.

sürede ödeyemeyeceği kadar borçlanmasına ve neticede Mayıs 1876'da alacaklı Avrupa devletlerinin temsilcilerinin de yer aldığı bir Düyûn-ı Umûmiyye Sandığı'nın kurulmasına yol açtı. Bununla da yetinilmeyerek aynı yılın Kasım ayında "çifte murakabe" (*dual control*) oluşturularak iki Avrupalı genel müfettiş gelir ve giderleri kontrol etmeye başladı. Borçların ödenebilmesi için Mısır halkının üzerindeki vergi yükü daha da arttırıldı. Hidiv'in borçları ödemek için 1871'de büyük umutlarla çıkardığı Mukabele Kanunu, kısa vadede vergi gelirlerini arttırmakla birlikte uzun vadede gelir kaybına neden oldu. Bu kanuna göre altı yıllık vergisini peşin ödeyenler, bundan sonra ömür boyu ödeyecekleri verginin sadece yarısını ödeyecekler ve ayrıca vergisi ödenen harici topraklar üzerinde tam mülkiyet hakkına sahip olacaklardı.

Mısır'da bu yıllarda hukuki alanda yapılan bazı yenilikler ise Mısır halkının durumunu düzeltmekten çok uzaktı. Özellikle dönemin önemli siyasetçilerinden ermeni Nubar Paşa'nın girişimleriyle 1875'te kurulan Karma Mahkemeler (*el-Mehâkimu'l-muhtelita-The Mixed Courts*) Mısır'da yabancıların menfaatlerini koruyan kurumlara dönüştü.⁵⁵ Mali açıdan zor durumda olan her gruptan halk çoğu zaman vergileri ödeyebilmek için yabancı tefecilere borçlanmak durumunda kalıyorlardı. Bu borçları ödeyemeyince de devreye Karma Mahkemeler giriyor ve halkın menkul ve gayrimenkul mallarına el konuluyordu.⁵⁶ Bu durum 1870'li yılların sonuna gelindiğinde büyük bir sosyal yaraya yol açmış bulunuyordu. Mısır'ın gelirlerinin büyük bir kısmının dış borçların ödenmesine ayrılması, memurların maaşlarının ödenememesine ve vergi yükü artan halkın daha da fakirleşmesine yol açtı. Öyle ki, başta Yukarı Mısır olmak üzere bazı bölgelerde açlık problemi ortaya çıkmıştı.

Alacaklı Avrupalı devletlerin girişimiyle Ocak 1878'de bütçe açıklarının kaynaklarını tespit etmek ve vergilerin toplanmasındaki düzensizlikleri ve ihmalleri ortaya koymak göreviyle uluslararası

55 Bu mahkemelerin kuruluşu ve işleyişi hakkında bkz. Jasper Y. Brinton, "The Mixed Courts of Egypt", *The American Journal of International Law*, 20/4 (1926), s. 670-688; a.mlf., *The Mixed Courts of Egypt*, Yale Universty Pres, New Haven, London 1968; Byron D. Cannon, "A Reassessment of Judicial Reform in Egypt, 1876-1891", *International Journal of African Historical Studies*, 5/1 (1972), s. 51-74.

56 Villiers Stuart, *Egypt After the War*, London 1883, s. 19-20, 25, 39 vd., 45, 54 vd., Gabriel Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, Oxford University Press, London, s. 33-38; Schölch, *Aegypten den Aegyptern*, s. 48-49, 57.

sı bir Soruşturma Komisyonu'nun (Commission Supérieure d'Enquête) kurulmasına karar verildi. Geniş yetkilerle donatılan komisyon istediği kurumdan istediği bilgileri alabilecekti. Komisyon 20 Ağustos 1878'de çalışmaları hakkında bir ara rapor hazırlayarak bunu Hidiv'e sundu. Burada Mısır'ın borç yükünden kurtulabilmesi için bir dizi mali, idari ve siyasi reformların yapılması teklif ediliyordu. Teklif edilen reformlar Hidiv'in yetkilerini asgariye indirirken, Avrupalı devletlerin kontrol yetkilerini arttırmaktaydı. Hidiv'in özel ve resmi alanının finansal olarak da birbirinden ayrılmasının yanı sıra memur ve subayların sayısının azaltılması da öngörülüyordu. Zor durumda olan Hidiv 28 Ağustos 1878'de "sorumlu bakanlar kurulu"nun kurulmasına yönelik bir tebliğ yayınladı ve Nubar Paşa'yı da Mısır'ın ilk başbakanı olarak tayin etti. İngiltere ve Fransa'nın Mısır'daki menfaatlerini gözetmek üzere Sir Rivers Wilson ve M. de Blignières de bakan olarak tayin edildi. Edward Dicey yabancı bakan tayini fikrinin Nubar Paşa'ya ait olduğunu söyler.⁵⁷

Bundan sonraki gelişmeler ve tartışmalar Mısır'daki anayasal hareket açısından önemlidir. Yalnız kalan Hidiv İsmail kendisine Avrupalı devletler tarafından dikte ettirilerek hayata geçirilmeye çalışılan sistemi işlemez hale getirmek amacıyla o güne kadar ciddiye almadığı Meclis-i Şûrâi'n-nüvvâb üyelerinin desteğini sağlamaya çalıştı. Nubar Paşa başkanlığındaki hükümet ise Avrupalı devletlerle işbirliği içerisinde çalışmaktaydı. Ocak 1879 başında toplanan Mecliste Hidiv'in açılış konuşmasına cevaben meclis adına vekillerden Abdüsselam el-Müveylîhi'nin yaptığı konuşma önemlidir. Burada hürriyet ve eşitlik vurgulanmakta, vekiller kendilerini ümmetin ve vatanın menfaatinin, raiyyenin haklarının savunucusu olarak görmektedirler.⁵⁸ Meclis üyeleri arasında açıkça Nubar-Wilson hükümetine karşı tavır alanlar olduğu gibi, Nubar Paşa da kendisine vekiller arasında yandaş bulma çabasındaydı. Fakat vekiller oturumlarda Avrupalı iki bakanın da yer aldığı hükümeti çok sert bir şekilde eleştirerek halkın içinde bulunduğu sıkıntılı durumu dile getirmeye başladılar. Nubar Paşa'nın başbakan olarak mecliste hesap vermesini istediler. Meclis oturumlarına devam ederken Şubat 1879'da arkadaşlarının ordudan atılmasına karşı çıkan çok sayıda subayın öncülük ettiği büyük

57 Edward Dicey, *The Story of the Khedivate*, Rivingstons, London 1902, s. 189.

58 Konuşmanın metni için bkz. Rafii, *Asr İsmail*, II, 178 vd.

gösteriler yapıldı. Kısa süre sonra Nubar Paşa başbakanlıktan istifa etmek zorunda kaldı. İsmail Paşa oğlu Tefik Paşa'yı başbakan tayin etti. İçişleri bakanı Riyaz Paşa Mart sonuna doğru meclisin üç yıllık görev süresinin dolması üzerine vekillerin kendi bölgelerine dönmelerini bildirdiğinde verdikleri tepki oldukça ilginçtir. Vekiller kendilerinin mali meseleleri tartışmak üzere Kahire'ye çağrıldıklarını, fakat talep ve istekleri doğrultusunda hiçbir adım atılmadığını, bunun için oturumların iki ay daha uzatılması gerektiğini bildirdiler.⁵⁹ Bu arada Wilson'un Mısır'ın iflasi anlamına gelecek bir planı Hidiv'in önüne koyması üzerine vekiller aralarında imza toplayarak buna karşı çıkan bir bildiriye Hidiv'e sundular.⁶⁰

El-Lâ'ihatü'l-vataniyye

Mısır'daki anayasal hareketler ve parlamenter hayata geçiş sürecinde hazırlanan bildiri ve layihalar dönemin zihniyetini ortaya koyması açısından özel bir önem taşımaktadır. 2 Nisan 1879'da Şerif Paşa, Şahin Paşa, Hasan Rasim, Cafer Sadık, Şeyh Ali el-Bekri, Şeyh Halfâvî ve Şeyh el-Idvi tarafından el-Layihatü'l-vataniyye başlıklı bir bildiri hazırlandı⁶¹ ve eşraftan çok sayıda zevat, subay, âlim, vekil ve hatta Kıpti Patriği ve Yahudi Başhaham'ın imzalamasından sonra 7 Nisan'da Hidiviyet sarayında Avrupalı temsilcilere ulaştırıldı. Layiha meclis üyelerinin Hidiv'e sundukları bildiri, eşrafın siyasi düzenin ıslahı hakkında hazırladıkları bir bildiri, Hidiv'in bir açıklaması ve Avrupalılar adına sunulan plana karşı hazırlanmış bir mali projeden oluşan dört belgeyi ihtiva etmekteydi. Layihada o güne kadar Mısır'ın borçlarının ödenmesi için hazırlanan ne kadar plan varsa hepsi de halkı ezdiği gerekçesiyle eleştirilirken meclisin içişleri ve mali konularda Avrupa parlamentolarındaki benzer birtakım hak ve yetkilerle donatılması ve seçim kanununun Avrupa'da olduğu gibi hazırlanması istenmekteydi. Ayrıca bakanlar kurulunun iç işleri ve mali konularda meclise karşı sorumlu olması talep edilmekteydi.

8 Nisan 1879'da Hidiv İsmail Mısır'daki anayasal hareketlerin baş aktörlerinden olan Şerif Paşa'yı başbakan olarak atadı ve yabancılardan yer almadığı bir bakanlar kurulu oluşturuldu. Bu durum başta *el-Lâ'ihatü'l-vataniyye*'yi imzalayanlar olmak üzere bü-

59 Tartışmalar için bk. Rafii, *Asr İsmail*, II, 196 vd.

60 Dicey, *Story of the Khedivate*, s. 209.

61 Layiha'nın özet metni için bkz. Rafii, *Asr İsmail*, II, 201.

tün Mısır'da memnuniyetle karşılandı ve çeşitli kutlamalar yapıldı. Şerif Paşa vekillere meclisteki oturumlara devam edebileceklerini bildirdi. Şerif Paşa hükümetinin öncelikli icraatı bir anayasa taslağı⁶² ve seçim kanunu teklifini, mecliste oluşturulan anayasa komisyonuna göndermek oldu. Abdurrahman er-Rafii'nin "Mısır'ın ilk anayasası" olarak takdim ettiği 49 maddeden oluşan taslak vekillerin seçilmesi, meclisin iç işleyişi, bu organın kanunların hazırlanmasındaki rolü, meclis ve bakanlar kurulu arasındaki ilişkiyi belirleyen maddeleri ihtiva ediyordu. Taslakta dikkat çeken önemli noktalardan birisi meclisin sadece bir danışma organı gibi değil aynı zamanda bir kontrol organı olarak da çalışmasının düşünülmesiydi. Ancak gelişen hadiseler taslağın hayata geçmesine engel oldu.

Haziran sonunda Hidiv İsmail'in batılı devletlerin girişimiyle Babıâli tarafından görevden alınarak, yerine oğlu Tefvik Paşa'nın tayin edilmesinden sonra Şerif Paşa istifa etti, ancak hükümeti kurmak üzere tekrar görevlendirildi. Bu kez Şerif Paşa anayasayı ve seçim kanununu çıkarmadan meclisin görevine son verdi. Ağustos ortasında da kendisi istifa etti. Batılı devletler uyumlu çalıştıkları Riyaz Paşa'nın hükümeti kurmasıyla Mısır'da kontrolü tekrar ellerine geçirdiler.

Parlamentar-anayasal hareket içinde yer alan siyasetçi, âlim ve eşraftan zevat bir süre ortalıktan çekildi veya çekilmek zorunda bırakıldılar.⁶³ Bu grubun kamuoyu önünde olmadığı süre içerisindeki faaliyetleri tam olarak bilinmemekle beraber Kasım 1879'da "Mısır Vatanperver Partisi'nin Manifestosu" başlıklı, anonim sekiz sayfalık Fransızca bir broşür elden ele dolaşmaya başladı (Manifeste du Parti National Égyptien, Le Caire, 4 Novembre 1879).⁶⁴ Her ne kadar o sıralarda Mısır'da yaşayan İsviçre kökenli John Ninet kendisinin bu manifestoyu Fransızcaya tercüme ettiğini söyleyerek hazırlayanların isimlerini sıralasa da Alexander Schölch, Ninet'in yazdıklarını Halim Paşa'nın ajanı olma ihtimaline binaen güvenilir bulmaz.⁶⁵ Ninet'e göre manifestoyu hazırlayanlar içerisinde Mahmûd Sâmî el-Bârûdî, Sultân Paşa, Şerif Paşa, Ömer Lütü Paşa ve İsmail Yüsri Paşa gibi tanınmış asker ve

62 Anayasa taslağının metni için bkz. Rafii, *Asr İsmail*, II, 214 – 219.

63 Schölch, *Aegypten den Aegyptern*, s. 102 vd.

64 Manifestonun tam metni için bkz. Anouar Abdel-Malek, *Idéologie et Renaissance*, s. 428–435.

65 Schölch, *Aegypten den Aegyptern*, s. 115, 310.

siyasetçiler vardı.⁶⁶ Manifesto'da “hür, medeni dünyanın” hükümetlerine, özellikle de Bismarck'a çağrı yapılmakta ve kendilerini toplum huzuruna çıkabilmeleri için diplomatik yollardan Mısır hükümetinden korumaları talep edilmektedir. Genel olarak yabancıların Mısır'a müdahalesi ve Mısır'ın borçlarını ele alan metin, Hidiv İsmail yönetimini ülkeyi içinde bulunduğu duruma düşürdüğü için suçlamakta, Tevfik yönetiminin de aynı şekilde ülkeyi felakete sürükleyeceğini iddia etmektedir. Sadece “vatanperver parti” tarafından temsil edilen Mısır halkının kendisinin meseleye el koyması durumunda sıkıntılar halledilebilecektir. Manifestoda yönetimin tekrar Mısırlılara verilmesi ve borçların birleştirilerek faizlerin belli bir oranda sabitlenmesi, uluslararası bir komisyonun Mısır'ın iç işlerine karışmaksızın borçların ödenmesini kontrol etmesi gibi talepler de yer almaktadır.

Cemiyetü Hilvan olarak adlandırılan bir grubun kaleme aldığı tahmin edilen bu manifestoda yer alan “vatanperver parti” ibaresinden yola çıkarak milliyetçiliğin kökenlerini mümkün olduğu kadar gerilere götürme çabasında bulunan Landau⁶⁷ gibi yazarlar tarafından Mısır'ın ilk siyasal partisi tanımlaması yapılırsa da bu yaklaşım pek çok açıdan doğru değildir. Bunun daha sonra Mustafa Kamil tarafından “el-Hizbu'l-Vatani” ismiyle kurulan siyasi partiyle isim benzerliğinden başka ilgisi yoktur.

Urabi Paşa Ayaklanması ve Anayasal Hareketler

Urabi Paşa'nın Eylül 1881'de ayaklanarak birliğiyle birlikte Abidin Sarayı'nı basması neticesinde gelişen olaylar özelde Mısır, genelde de Osmanlı tarihi açısından çok önemlidir.⁶⁸ Her ne kadar Urabi Paşa'nın kendi başına mı, yoksa bir başkasının yönlendirmesiyle mi hareket ettiği tartışmalı bir konu olsa da⁶⁹ öne sürdü-

66 Schölch, *Aegypten den Aegyptern*, 115, Landau, *Parliaments and Parties*, s. 90.

67 Landau, *Parliaments and Parties*, s. 84–100.

68 Urabi Paşa ayaklanması hakkında çok sayıda eser yazılmıştır. Bunlardan bazıları için bkz. Schölch, *Aegypten den Aegyptern*; A.M. Broadley, *How We Defended Arabi and His Friends*, Chapman and Hall, London 1884; Abdurrahman er-Rafii, *ez-Zaîm es-sâ'ir: Ahmed Urabi*, Kahire 2001.

69 Farklı görüşler için bkz. Selim Deringil, “The ‘Residual Imperial Mentality’ and the ‘Urabi Paşa uprising in Egypt: Ottoman Reactions to Arab Nationalism’”, *Studies on Turkish-Arab Relations Annual 1986*, İstanbul [1986], s. 36.

ğü taleplere bakılırsa onun bir nevi Mısır eşrafının ve subayların sözcüsü olduğu söylenebilir.

Yaklaşık iki yıldır görev yapmakta olan Riyaz Paşa hükümetinin devrilmesinden sonra hükümeti kuran Şerif Paşa'nın ilk hedefi 1879'da yarım kalan işi tamamlamaktı. Bunda kendisine Urabi Paşa ayaklanmasının vuku bulduğu günlerde anayasal taleplerini dile getirmek amacıyla imza kampanyası başlatan eşrafın⁷⁰ destek olduğu şüphesizdir. Başbakan Şerif Paşa'nın yayınladığı bir genelge gereği Kasım 1881'de meclis için seçimler yapıldı ve vekiller 26 Aralık 1881'de Kahire'de toplandılar. Şerif Paşa vakit kaybetmeden 1879'da hazırladığı seçim kanunu taslağını ve bazı değişikliklerle anayasa taslağını tekrar gündeme getirdi. Ocak 1882 başında mecliste oluşturulan bir anayasa komisyonu, taslağı müzakere etmeye başladı. Müzakereler yapılırken 4 Ocak'ta Urabi Paşa vekil-i cihad olarak hükümete katıldı. Anayasa taslağının meclisten sıkıntısız geçeceğini düşünen Şerif Paşa'yı büyük bir hayal kırıklığı bekliyordu. Büyük yetkilerle donatılmış bir Mısır meclisinin kendi çıkarlarına ters düşebileceğini düşünen İngiltere ve Fransa devreye girdi ve 8 Ocak'ta her iki devlet tarafından imzalanan bir nota yayınlandı. Notada her iki hükümetin Hidiv'i iç ve dış meselelerde destekleyeceği ve bu güvencenin ona "Mısır'ın ve Mısırlıların kaderini yönlendirmede ihtiyaç duyduğu güven ve gücü sağlayacağı" belirtiliyordu.⁷¹

Fransızların 1881'de Tunus'u işgalinden etkilenen vekiller Şerif Paşa'nın taslağını olduğu gibi kabul etmeyeceklerini ortaya koydular. Avrupalı temsilciler, Hidiv, Şerif Paşa ve meclisin karıştığı bir dizi tartışmanın ardından Şerif Paşa Şubat 1882 başında görevinden alındı ve Mahmud Sami el-Barûdî'nin başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu. 7 Şubat'ta Hasan el-Şerî ve Abdullah el-Fikrî tarafından meclise getirilen alternatif bir el-Lâ'ihatü'l-esâsiyye aynı gün kabul edildi ve Hidiv tarafından onaylandı.⁷² 53 maddeden oluşan ve Abdurrahman er-Rafîi'nin "ed-Düstûr" başlığı altında verdiği metin aslında bir "meclis kanunu" olup 1866'daki el-La'ihatü'l-esâsiyye gibi genel olarak meclisi ve vekil-

70 Wilfrid Scawen Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt*, Alfred A. Knopf, New York 1922, s. 379.

71 Notanın metni için bkz. Edward Malet, *Egypt 1879-1883*, John Murray, London 1909, s. 217-218.

72 Kabul edilen Layiha'nın Arapça metni için bkz. Abdurrahman er-Rafîi, *Asr İsmail*, II, 220-225; İngilizce tercümesi için bkz. Blunt, *Secret History*, 390-396.

leri ilgilendiren konuları ihtiva etmekteydi. Buna göre meclis seçimleri beş yılda bir yapılacaktı (md. 1). Yıllık oturumlar Kasım başından Ocak sonuna kadar üç ay süren dönemler halinde yapılacaktı (md.8). Vekillerin yönetimi denetleme yetkileri ve tespit ettikleri usulsüzlükleri sadece oturumların yapıldığı dönemlerde ilgili bakana iletmekle sınırlandırılmışlardı (md. 20). Bakanlar icratlarında ilgili kanunlara ve layihalara uyup uymama konusunda Meclisü'n-nüvvâb önünde sorumlu olacaklardı (md. 21). Kanunlar bakanlar kurulunun teklifi, meclisin kabulü ve Hidiv'in onaylamasıyla yürürlüğe girecekti (md. 25). Fakat Hidiv'in kanunu onaylamaması durumunda ne yapılacağı hususu belirtilmemişti. Bu durumda Hidiv için onayına sunulan kanunlar hakkında kendisini bağlayıcı bir hüküm bulunmadığı anlaşılmaktadır. Fakat yabancıların vergi ve bütçe üzerinde daha fazla söz sahibi olmasını istemeyen meclisin bu konuda ilgili hükümleri layihaya koyduğu görülüyor. Meclisin izni olmadan vergi konulamayacaktı (md. 30). Bütçenin mecliste tartışılması gerekiyordu (md. 31-37). Hükümetin tarım ve nafia ile ilgili alanlarda üçüncü şahıs ve kurumlarla yapacağı satış, hediye vs. gibi anlaşmaları meclis tarafından onaylanmadıkça yürürlüğe girmeyecekti (md. 38). Meclisin bu el-Lâ'ihatü'l-esâsiyyeyi bakanlar kuruluyla ittifak ederek değiştirme hakkı vardı (md. 50). Bu el-Lâ'ihatü'l-esasiyye ile uyuşmayan kanun, emir, layiha ve teamüller (âdât) ilga edilmiş sayılacaktı (md. 52). Vergi ve bütçeyle ilgili konuların yer aldığı maddelerde meclise geniş yetkiler tanınmaktaydı. el-Lâ'ihatü'l-esâsiyye'de dikkat çeken bir nokta da meclis için "Meclis-i şûrâi'n-nüvvâb" ismi yerine "Meclisü'n-nüvvâb"ın kullanılmasıdır. Buradan da bu meclisin artık sadece bir danışma meclisi olarak değil, parlamenter sistemlerdeki gibi bir "temsilciler meclisi" olarak faaliyet göstermesinin düşünülmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Mısır'daki anayasa tartışmaları söz konusu metnin yürürlüğe girmesiyle sona ermedi. Hükümet 12 Mart'ta meclise bir seçim kanunu taslağı sundu. Kanun bazı değişikliklerle 25 Mart'ta kabul edildi. Buna göre vekillerin sayısı 125 olacaktı. Seçme hakkı eğitim ve mülkiyet şartına bağlanarak ulema, haham, Hıristiyan ruhaneler, öğretmenler, memurlar, subaylar, avukatlar, doktorlar, eczacılar, mimarlar, mühendisler ve yıllık belli bir miktarın üzerinde vergi ödeyenlere mahsus kılındı. Seçilme hakkı ise 25 yaşını doldurmuş, okur-yazar, seçme hakkına sahip kişilere verildi.⁷³

73 Seçim kanunu hakkında bkz. Schölch, *Aegypten den Aegyptern*, s. 191 vd.

Gerek “meclis kanunu”, gerekse seçim kanunu bütün eksikliklerine rağmen uzun bir süreçten sonra toplumun önemli bir kesiminin desteğini alarak yürürlüğe girdi. Fakat meclisin faaliyetlerini sürekli şüpheyle karşılayan Avrupalı devletler için Mısır maliyesini kontrol etme yetkisine sahip olmak yetmiyordu. 1881’de Fransa’nın Tunus’u işgal etmesinden sonra Mısır’ın benzer bir akibete uğramasından endişe ediliyordu. Vekiller bunun farkında olmakla birlikte kendi aralarında da birlik sağlayamıyorlardı. Bu dağınıklık ortamı devam ederken Haziran 1882’de İngiliz donanması İskenderiye’yi bombaladı. Bütün Mısır bir kaosun içerisine sürüklenmiş, bir anarşi ortamı oluşmuştu. Kahire’de derhal olağanüstü hal yönetimi denebilecek bir el-Meclisü’l-örfi oluşturuldu. Bu meclis önemli hükümet görevlilerinden, özellikle de çeşitli bakanlıkların temsilcilerinden oluşmaktaydı. el-Meclisü’l-örfi’nin Osmanlı Kanun-ı Esasi’sinin 113. maddesinde belirlenen şartlar çerçevesinde kurulduğu görülür.⁷⁴ Örfi Meclis’in uzun süren iki oturumunda neler yapılabileceği konuşuldu.⁷⁵ Örfi Meclis’in esasını Kanun-ı Esasi’de bulması ve bu hükmün, işgale maruz kalma sürecinde Mısır’da hemen uygulanması, bu çalışmada da ortaya konulmaya çalışıldığı üzere, istisnâî bir durum olmayıp, Mısır’ın Osmanlı Devleti içerisindeki konumu ile alakalı bir durumdur. Ayrıca bu, Mısır’daki gelişmelerin Osmanlı merkezi ile alakası göz ardı edilerek sağlıklı anlamayacağına da işaret eden mühim bir uygulamadır. Mısır’ın konumu ve oradaki gelişmelerin seyri, 1882’de başlayan İngiliz

74 Olağanüstü durumlar için düşünülmüş bulunan 113. madde şu şekildeydi: “Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhur edeceğine müeyyid asar ve emarat görüldüğü halde hükümeti seniyyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten (idare-i örfiyye) ilânına hakkı vardır. (İdare-i örfiyye) kavanin ve nizamat-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup (idare-i örfiyye) tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizamat-ı mahsus ile tâyin olunacaktır. Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabitanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanların memâlik-i mahrus-e-i şahaneden ihraç ve teb’id etmek münhasıran zat-ı hazret-i padişahinin yed-i iktidarındadır.” Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, yenilenmiş 2. bsk., Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul 2000, s. 54-5.

75 Görünüşe göre Alexander Schölch Örfi Meclis’in kuruluşu ile Kanun-ı Esasi arasındaki irtibatı fark edemeyerek, bu kriz döneminde sivil bir idarenin duruma el koymasını Mısır’daki anayasal tartışmaların geldiği noktayı göstermesi açısından önemli bulmaktadır. Schölch, “Constitutional Development in Nineteenth Century Egypt – A Reconsideration”, *Middle Eastern Studies*, 10/1 (1974), s. 12 vd.

işgali ile yeni bir boyut kazandı. Bu yeni boyut, eskiden beri devam eden irtibatları yok etmemiş, onlara yeni bir anlam katmıştı. Bu sebeple bu dönemdeki gelişmeleri işgal şartları dikkate alınarak incelemek gerekmektedir.

Sonuç

Mısır'da Mehmed Ali Paşa ile başlayan modernleşme ve yenileşme süreci özü itibariyle insan ve tabiatın yeniden tanzim edilmesi, üzerlerindeki nüfuzun arttırılması için gerekli mekanizmaların kurulmasıdır. Geliştirilen yeni yöntemlerle insanların yaşam şekilleri ve yaşadıkları çevre, "üretimi arttırmak" amacıyla yeniden tanzime çalışıldı. "Üretim gücü" olarak nesneleştirilen halkı denetim güçlerinin mutlak tahakkümünden koruyan dini veya geleneksel "yapılar" yerine, onları iktidarın tasarrufuna daha açık hale getiren "modern" ilkeler ikame edilmeye çalışıldı. Batılı danışmanlar rehberliğinde veya onların yerli tilmizleri tarafından gerçekleştirilen bu "modernleşme" çabası, halkın refah seviyesini yükseltmekten ziyade onların daha da fakirleşmesiyle sonuçlandı. Belli bir süreç içinde gerçekleşen bu durum Mısır'daki iktisadi, sosyal ve siyasi dengeleri alt üst ederek, toplumsal dengelerin muhafazasında önemli rol oynayan geleneksel kurumların ciddi anlamda yıpranmasına da neden oldu.

19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da uygulanan siyaset ve siyasi düşünce alanındaki gelişmeler de büyük ölçüde Mısır ekonomisine bağlı olarak gelişti. Dış borç alma süreci hem Mısır'ı hem de onun üzerinden Osmanlı Devleti'ni yabancı müdahalesine daha açık bir hale getirdi. Yenileşme, borçlanma, dış müdahale ve nihayet işgal süreci Mısır'daki çeşitli çevrelerin siyasi tavırlarını etkiledi. Dolayısıyla Mısır'daki anayasal tartışmaları yönlendiren ana etken, ıslah hareketi bir modernleşme çabasından ziyade borçlanmaya bağlı yabancı müdahale ve işgale varacak gelişmelere karşı yerli bir tavır alma gayreti olmuştur.

İstanbul'daki gelişmelerle Mısır'daki gelişmelerin birbirinden etkileşim şekilleri de burada üzerinde durulmaya değer bir durumdur. İlk etapta İstanbul'da Tanzimat döneminde görev alan devlet adamları bir Mısır tecrübesi geçirmişler ve meşrutiyeti savunan aydınlar muhtemelen Mısır'daki "ilk meclis" tecrübesini dikkate almışlardır. Daha sonra 1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesi ise ayrıcalıklı statüdeki Mısır'daki anayasa tartışmaları

için bir zemin teşkil etmiştir. İstanbul’la sürekli irtibat halinde olan Mısır siyaset ve devlet adamları buradaki gelişmeleri de yakından takip etmişlerdi. Özellikle İstanbul’la iyi ilişkiler içerisinde olan Şerif Paşa’nın Mısır’daki anayasa çalışmalarının önderlerinden olması bu etkileşimin seyri açısından önemlidir. 1882’de İngiliz işgali sırasında oluşan Örfi Meclis yukarıda da görüldüğü gibi Kanun-ı Esasi’nin ilgili maddesi gereğince kurulup çalışmalarına başlamıştır.

Abstract

Tanzimat and the Constitutional Era in the Province of Egypt

The history of nineteenth-century Egypt has generally been examined not as a province of the Ottoman Empire but as an independent state. Needless to say, the Egypt of the nineteenth century was an Ottoman province and it had an important place in the Tanzimat experience and Constitutional movement. The Proclamation of the Tanzimat Edict in November 1839 was somewhat related to the revolt of the Egyptian governor and following the Proclamation, the Porte made serious efforts on its implementation in Egypt. As an Ottoman province which had the experience of the “first majlis”, Egypt occupied a special place in developments that led to the constitutional regime. However, it should be emphasised that the primary factor that influenced the constitutional debates in Egypt in the second half of the nineteenth century was an indigenous reaction against foreign intervention caused by heavy foreign debts and the developments that led to the occupation.

Key Words: Egypt, Constitutional Monarchy, Tanzimat, Muhammad Ali Pasha, Khedive Ismail Pasha

